

מִן הַדְּקֻדָּק וּמִן הַמִּילּוֹן

א. לולב הגזול ושופר...

1. הכול מסכימים כי אופן הבעת היידוע בעברית על־ידי הא הידיעה אינו מוֹרְשָׁה לעברית מתקופת השיתוף הלשוני־השמי הקדמון, היינו מן אִם־השמית. דיינו להזכיר שיש לשונות שמיות, כאכדית וכאוגריתית, אשר אין בהן ציון היידוע על־ידי "תווית" כלשהי, ואותן הלשונות שיש בהן תווית מיידעת, כערבית וכארמית, נבדלות מן העברית ביסוד המיידע ובמקומו של היסוד בשם. הא הידיעה ודרכי שימושה צמחו אפוא בגבולות השיתוף הכנעני, שהעברית היא האיבר הבולט והמרכזי בו.

והנה בלשון המקרא נתגבשו כללים ברורים בדרכי היידוע, ולצדם אתה מוצא פורצי גדר, אבל במידה שאין בהם כדי לשבור את הכללים כולם. אלה ואלה מסוכמים יפה בספרי הדקדוק למקרא, ואיני בא כאן אלא להעיר על אותו פורץ גדר שהפך להיות נוהג מצוי בלשון התנאים ואילך. בדרך כלל ראוי שייאמר על היוצאים מכללי היידוע שבמקרא כי סיבות שונות להם; פעמים תלוי הדבר בליקוי שבמסירה, ופעמים רכות יותר בעצם העובדה שנתגבשו הכללים בתהליך ממושך ולא כל מה שנראה פורץ גדר נכלל מעיקרא בגדר, כמו למשל לשון השירה כנגד הלשון הרגילה בפרוזה. ויש שהיוצא מן הכלל מדומה בלבד. כוונתי לחסרון הא הידיעה בכגון 'בעבור הילד חי צמת ותבך' (שמ"ב יב: כא), שאינו אלא כפי הכלל, כנאמר בפירושו של רד"ק לכתוב: בעבור הילד כשהיה חי. והכלל הזה נוהג גם בלשון התנאים בכגון 'המאכיל את בניו קטנים ואת עבדיו בין גדולים ובין קטנים' (תרומות ז, ג), או 'הבא על הנערה מאורסה' (סנה' ז, ד — כ"י קאופמן). שימוט הא הידיעה מן 'הנערה' והוספתה אל 'מאורסה' נראה לי תיקון שלא שינה את עיקר המובן אבל קיפח את ההדגשה שהבניה המקורית מציעה, ז"א: הנערה כשהיא מאורסה. אף נדמה לי, שבניסוח 'סידר את המערכה גדולה מזרחה' (תמיד ב, ד), ובדומה לכך 'את המערכה שנייה' (שם, שם, ה) — כוונה יש בו; להיות גדולה, להיות שנייה, או כמורגל בלשונו: בתור גדולה, בתור שנייה. על כל פנים, בין שיתפרש מקום זה או זה בספרות התנאים כך או בדרך אחרת (בהנחת ט"ס), המטבע הזה מוכנו גזור ונוהג גם בימינו, כמו שתמצא בשלטי רחובות ירושלים: 'שמור את עירך (וייתכן העיר!) נקייה'. לא יוצא מן הכלל כאן אלא כלל לעצמו.

2. השאלה המטרידה את המדקדקים והמורים היא המטבע ההפוך: בצירוף שם ולוואו ההא באה בלוואי בלבד, כגון 'לולב הגזול והיבש פסול' (סוכה ג, א), והרי זה לכאורה

סותר את הכלל העובר בלשון, כי ציון היידוע בא בשני אברי הצירוף. ג' צרפתי,¹ שבדק את שכיחות המטבע הזה על-פי כ"י קאופמן בדגימת ברירה, מסיק בדין 'שהדגם ב ["דבר הגדול"] עקב תפוצתו הרבה אינו בגדר חריג כדעתו של סגל', ומתאשר בכך הרושם שכל המעיין במשנה מתרשם בו.

מציאות שני מטבעות לשון הנבדלים זה מזה הברדל כלשהו בצורה, ושניהם לכאורה מביעים עניין אחד, לעולם מעוררת את המדקדק להרהר על ההבחנה ביניהם, אם מצד גוני המשמעות אם — לפחות — מצד התנאים שכל אחד מהם עשוי לשמש בהם. הנטייה הזאת נעוצה בעובדה הרווחת, שבלשון החיה לא יימצאו לאורך הימים מטבעות כאלה בלא שיתייחד אחד מהם לשימוש שונה משל חברו. ואמנם לשאלה זו נזקק אבא בנדודי, שלכבודו ולכבוד מפעלו נכתבו שורות אלו. בדין ממצה על דרכי היידוע² בנדודי שוקל אם ההבחנה בין לוואי מתאר ללוואי מצמצם טבועה בהבדל שבין שני המטבעות האמורים, ומסיק: 'כל עצמה של חלוקת התארים לשני הסוגים אינה מוחלטת ולא בכל מקום אפשר להכריע מה כוונתו של הלוואי, אם לתאר אם להבדיל. לפיכך אין לדעת אם יש כוונות בצורות האלה של יידוע חלקי'.

מתוך הסכמה גמורה עם מסקנתו בא אני להציע לנתק את שני המטבעות זה מזה בסיווג הדקדוקי, ובייחוד בהוראת הדקדוק. התולדה עניין לעצמו היא, ולא דווקא משקפת את המצב כפי שהוא נתון בלשון שלפנינו. דבר נודע ברבים הוא שרעיון אחד ניתן להבעה בשניים, ואף יותר, מדרכי הדקדוק, בלא שישתנה במשהו מצד תיאור המעשה עצמו או מצד ההגיון שבו. וכך למשל: (א) 'ישראל המספר את הגוי' (תוספתא ע"ז ג, 1); (ב) 'הגוי המספר מישראל' (כמובן בחיקוי למקור — שם, ג, ה). בשני הביטויים המספר והמסופר שווים, עם שהנושא הדקדוקי באחד הוא המושא הדקדוקי בחברו. העברית שבדורות הקודמים נקטה את בְּנִית (א) להבעה רגילה, ושימשה בבנית (ב) לצורך מיוחד, כגון הבלטה. בלשון ימינו בנית (ב) משמשת הרבה מאוד, ללא שום כוונה מיוחדת (אין כאן המקום לדון בגורם לשינוי), אלא שבמקום מלת מן משמשת בה מלת על ידי. מתוך כך מבקש אני להאיר את הצעתי בתופעה-אחות הקיימת בארמית. 3. בארמית — כמו בעברית — ביחס של מגדיר ומוגדר, כרגיל המוגדר קודם בסדר המלים למגדיר, ומעמד זה קשוח חוץ למקרים מסוימים שאף הם גדורים היטב. וכך הצירוף שם ולוואו מתקיים על שלושה דרכים: (א) בדרך הסמיכות (או תחליפה של הסמיכות!), כשהסומך מגדיר; (ב) בשימת השמות זה לצדו של זה, כשהשני מגדיר; (ג) בהפיכת המגדיר לנשוא במשפט זיקה (=משפט הלוואי), אשר נושאו עשוי שישמש את הוא מוסב על השם הזוקק. והרי כאן עדים לכל אחת מן הדרכים, הלקוחים מתרגומי התורה:³

- 1 אני מודה לפרופ' צרפתי שהראה לי את כתב-היד של מאמרו 'דרכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון חכמים', העתיד להתפרסם בספר לזכרו של מנחם מורשת ז"ל. לבעיה זו כבר נזקק במאמרו האיטלקי Knéset 'L'uso dell' articolo determinativo in espressioni del tipo Hagedola', X *Annuario di Studi Ebraici*, Roma 1984, pp.219-228
- 2 לשון מקרא ולשון חכמים (מהדורה מתוקנת מורחבת), ב (תשל"א), עמ' 630 ואילך. המובאה לקוחה מן העמוד 638.
- 3 ראשי-התיבות פירושם: פש' = פשיטתא; ת"א = תרגום אונקלוס; ת"נ = תרגום כ"י נאופיטי; תה"ש = תרגום השומרונים.

- (1) כלי חרש (ויק' ו: כא) — פש': ומאנא דפחרא; ת"א: ומן דחסף; ת"נ: ומן דחסף; תה"ש: ומאן עסף. מזבח הנחשת (שמ' לח: ל) — פש': מדבחא דנחשא; ת"א: מדבחא דנחשא; ת"נ: מדבחא דנחשה; תה"ש: מדבח נחשה.
- (2) נערה בתולה (דב' כב: כג) — פש': עלימתא בתולתא; ת"א: עולימתא בתולתא; ת"נ: רבי בתולה; תה"ש (כ"י J): רביה בתולה. איש נבון וחכם (בר' מא: לג) — פש': גברא חכימא וסכולתנא; ת"א: גבר סכולתן וחכים; ת"נ: גבר סכולתן וחכים; תה"ש (J): גבר נעיר וחכים (A: וחסיד).
- (3) ערב כבד (שמ' ח: כ) — פש': ערובא דתקיף; ת"א: ערובא תקיף; ת"נ: ערובא תקיף; תה"ש: ערב יקיר (A: יטים). הכהן המשיח (ויק' ד: ג) — פש': כהנא דמשיח; ת"א: כהנא רבא; ת"נ: כהנא דמתרבה; תה"ש (J): כהנא דאמשח (A: דמשח). הנערה המארשה (דב' כב: כה, כז) — פש': עלימתא דמכירא; ת"א: עולימתא דמאראסא; ת"נ: רביה דמארוסה; תה"ש (J): רביה דמרסה (E, כז: ארוסתה; A, בשני הפסוקים מריסתה).

כל התרגומים הנ"ל נעשו מן המקור העברי. המתרגמים נהגו בעניין היידוע כמנהג גיביהם. ת"נ ותה"ש הקפידו להביע את המקור העברי, שכן כללי היידוע שלהם שווים לשל העברית. הסמיכות שבמקור הובעה בכולם בסמיכות (בכללה הסמיכות המפורקת), מה שאינו כאן במטבע השם ולוואו זה בצד זה. לגביו שתי דרכים ננקטו: או כבמקור או העמדת הלוואי נשוא במשפט זיקה. דבקות במקור העברי מורגשת בתה"ש, אף על פי כן מתוך כוונה לקיים את 'מארשה' — שהיה למונח — כדיוקן בתורה, לא חשש המתרגם להעמידו במשפט זיקה ונמצאו חולקים עליו ומתקנים.

המובא בסעיפים (2), (3) הלא הוא רווח בארמית⁴ ואינו בא לצורך תרגום בלבד. אבל נלקחו העדים מן התרגומים, כי מהם את למד בפשיטות שהברירה בין (2) ובין (3) אינה מותנית כל עיקר בהבעת תכנים שונים, אלא כולה פרי דרכי סגנון והרגלי לשון. ועוד זאת אתה למד: אין הדלת שעם השם שנועד להיות לוואי, דמשיח וכיו"ב, "מיותרת", "תפארת המליצה", אלא פותחת משפט זיקה ממש, והשם האמור הוא בו נשוא ולפיכך לעולם אינו מיודע, בין שזוקק המשפט מיודע ובין שאינו מיודע. אף בניבים שסופית — א תש בהם כוחה מליידע, כרגיל אין היא באה בשם שהוא נשוא. ומכאן אל העברית.

4. ממלות הזיקה שפיתחה העברית לעצמה מתוך מלות רמו קדמוניות, ואשר בחלק מהן כוח רימון קיים במציאות הלשון, והן: אשר/ש, זה/זו, הא הקרויה הא הידיעה — קיימה לשון התנאים ש והא הידיעה⁵, ובמשפטים שמניים ש והא מעמדן שווה.⁵ ועוד תכונה מצויה ירשה לשון התנאים והיא שהכינוי המוסב על הזוקק, והוא נושא במשפט הזיקה, דרכו להישט, מפני שהוא מובן מן הכלל ואינו צריך לפירושו. ואמנם כך תמצא במקרא:

4 כפי שהערתו בפירושי לתיבת מרקה (בדפוס) לעמ' 27, ואמנם שם אתה מוצא למשל: 'ונחתי מן מעונה רמה' (262א) = ויורדים מן המעון הרם, ואילו בפיט למרקה (ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון [להלן: עואנש], כרך ג ספר ב עמ' 196): 'מעונה דתלי אתר [כך הנוסח המדוקדק מהדורת קאולי, עמ' 24, ואילו הקריאה היום: אתרה:] = שלטנך' = המעון הנישא (הוא) מקום שלטונך. אי אפשר לחוש הברל או כוונה כל שהיא בבחירת אחת הדרכים.

5 דוגמאות רבות לכך תמצא בספרו של בנדויד (ראה הערה 2 לעיל), א, עמ' 191–192.

'...אלהיכם אשר הוא מושיע לכם' וגו' (שמ"א י:ט); '(העם)...אשר הוא ישב בה... אשר הוא יושב בהנה' (במד' יג:ט) — מכאן; 'את סיחון... אשר יושב... עוג... אשר יושב' (דב' א:ד) — מכאן, ועוד כמוהם. וכמעט כלל הוא השימוש כשהמוסב על הזוקק תלוי במלת יחס, כגון: 'העם אשר אחרי עמרי...את העם אשר אחרי תבני' (מל"א טז:כב). ואף על פי כן, גם בזה יש שהמוסב נאמר בפירוש, כמו 'אל עיר נכרי אשר לא מבני ישראל הנה' (שופטים יט:יב), שבגלל היעדר התאם שבמשפט הוצרך התרגום לומר: 'לקרתא בני עממיא דלא מבני ישראל אינון'. אף דמה 'אשר לא' כאן אל 'אשר לא כדת' (אס' ד:טז). וכן שים לבך אל תרגום 'ביד חזקה' (שמ' ג:יט) בת"נ: מן ידא דהיא תקיפא.

בשיקולים אלה מיוסדת הצעתי לסווג את המטבע 'לולב הגזול' וכיו"ב עם משפטי הזיקה חסרי הנושא, ויהיה 'שופר שארוך וקצרו' שבתוספתא ר"ה ב, ד (בברייתא שבבבלי ר"ה כז ע"ב, הזוקק שופר חסר וממילא גם מלת הזיקה אינה) אחיו מצד הבניה הדקדוקית עם שהוא שונה ממנו בבחירת מלת הזיקה. ורואה אני יתרון לזה. שכן כל עוד בלשון המקרא אנו עוסקים, המטבע: שם חסר הא הידיעה ולוואו בה"א — מיעוט שאינו ניכר הוא, והכלל יכול לשאתו כדרך שהוא נושא שאר היוצאים ממנו. אך משרכו פורצי הגדר ממין זה, שוב אינה אלא גדר הדחוייה, אשר סילוק הפרץ תקנתה.

עקרונית — יטען הטוען — בעברית ניתן לסווג כך גם את הצירוף שהשם ולוואו בעלי הא הידיעה הם, כגון 'הלולב הגזול', באשר בה (ולא בארמית) יסוד היידוע משמש אף מלת זיקה, ובעברית כבארמית אין משפט הזיקה המקושר תלוי ביידועו של הזוקק, כפי שראינו לעיל בדוגמאות. בראייה כזאת נתלכדו בכגון 'הלולב הגזול' שני כללים, ולא באתי להוציא את כלל היידוע מחזקתו אלא לבדוק פרצו.

5. לא נעלם ממני שהצעה זו עלולה לעורר תמיהה אף התנגדות, ראש לכול מפני ראייה דיאכרונית של התופעה. ואף על פי שאמרתי לעיל כי שיקולי התולדה אינם מענייני כאן, אין אני בן חורין מלהעיר את ההערות הבאות.

אמת, לא ייתכן לטעון לזהות המבנה של 'לולב הגזול' ושל 'שופר שארוך' מצד התהליך הדקדוקי ובייחוד מנקודת מוצאו, באשר לא מצאנו כלל וכלל את כינוי הנושא כשמלת הזיקה היא הא, מה שאינו כן כשהיא אשר/ש, כלומר לא היה מעיקרא כאן מה שישמוט. אף על פי שכבר ראינו בעברית, שצצה תופעה כביכול פתאום ללא כל זכר לה בלשון המקרא ואף לא בלשון התנאים לפי כלל מסורתה (אני מתכוון לכגון 'עליו של האדם' = 'על האדם') משום שעקרונית משתלבת היא בכללי הלשון — לא נבוא לטעון כך. אדרבה, איננו צריכים טענה זו, יש בידינו ראייה מספקת, שבעוד לשון המקרא חיה החל להתרחב גבול תפקידה של ההא האמורה לציין משפטי זיקה, ואין לך עדות חזקה יותר ממצאיאותה לפני הפעל, דווקא בתקופה המאוחרת של לשון המקרא, כמו: ההרימו (עזרא ח:כה), ההשיבו (עזרא י:יז), הנמצא (דהיי"א כט:יז), ההכין (דהיי"ב כט:לו); ואני מתעלם מכל מה שנמצא במקרא והוא תלוי בניקוד בלבד, אף מן 'ההללה' (יחז' כו:יז), שלדידי אינו פעל מפורש אלא מסוגי הבינוני, ואכמ"ל.⁷ צורות כאלה

6 ראה עואנ"ש, כרך ה, עמ' 239; 267 [לעמ' 238].

7 ראה עואנ"ש, כרך ה, עמ' 131 הערה 97; עמ' 139 סעיף 2.12.1; עמ' 143 סעיף 1.12.10 (נתרפין).

מזדמנות בספרות התנאים, כפי שהעלה מכתבי היד מ' מישור בחיבורו,⁸ וכרגיל תוקנו, קשה להחזיק כל אלה טעויות סופרים בלבד, ואם אי-אפשר לערוב שזו תופעה חיה בתקופת לשון התנאים, שכתבי היד מאוחרים ממנה הרבה, הרי היא מעידה על זמניהם של הסופרים. ואמנם ראוי לציין שרש"י בפירושו ליחז' מ:א נקט את הלשון 'העיר ההנכתה', בעוד בכתוב נאמר 'אשר הוכתה'.⁹

מציאות התופעה במקרא — שכה הוקפד על מסירתו המדויקת — היינו בתקופת חיותה של הלשון, די כוח בה להעיד שיש לנו עניין בניצני חידוש בהרחבת תפקידה של ההא לציון הזיקה, אשר נקטעו באבם. לא זו אף זו: יש עדות חיצונית על התופעה. כמובן אין לה רע בארמית, אבל יש ויש בערבית,¹⁰ אשר צד שווה לה עם העברית במה שתווית היידוע באה בה לפני השם. בה אפוא תמצא, אף בלשון הקלאסית, 'אל' משמשת מלת זיקה לא רק לפני שמות (בינוני, ולאו דווקא הוא) אלא אפילו לפני פעל מפורש. מהם אזכיר כאן מקרים אחדים בלבד:

'אל תרצי חכמתה' = הירצה משפטו; 'צות אלחמאר אליגדע' — קול החמור הגדע (אזנו). במיוחד כדאי להזכיר מה שהובא מן הניב הערבי שבארץ-ישראל:¹¹ 'עיון אלערבונני' = עיניים ההגלוני (לנכר); 'יום אלותדעוני' = יום הברכוני לפרידה; ובמקורות יהודיים:¹² 'אלתנאים אלסבקו' = התנאים הקדמו. ודאי כל אלה אף בערבית אינם בגדר כלל, אך יש בהם כדי ללמד על הכלל אף בעברית.

סוף דבר: ההצעה לסווג את היוצא מכללי היידוע עם משפטי זיקה אינה מנותקת כל עיקר מראיית המגמה והתהליכים ההיסטוריים שחלו בעברית עם שאינה מתכוונת להם.

ב. אל תטש שיחת חכמים ובהידיתיהם התרטש (בן סירא ח, ח)

1. משמעו של התרטש במשל הזה עולה בבירור מן הכלל ומסור הוא לנו בתרגומים הקדמונים. ביווני: $\kappa\alpha\iota \ \acute{\epsilon}\nu \ \tau\alpha\iota\zeta \ \pi\alpha\rho\omicron\mu\iota\acute{\alpha}\varsigma \ \alpha\upsilon\tau\acute{\omega}\nu \ \acute{\alpha}\nu\alpha\sigma\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\omicron\upsilon\varsigma$ [=בכירותיהם הפוך]; הסורי: 'ובמתליהון הוית דרש'.

במקרא הפעל רטש בא בתקבולת עם בקע, ובלא כך משמעו מחוור מן הכלל ומיוסד במסורת קדמונית. באותה המשמעות הוא גם נמצא במלחמת בני אור ובני חושך, יא, א (מהדרת ידין, עמ' 320): 'ובכוח ידכה רוטשו פגריהם לאין קובר'. הואיל והוראה

8 מרדכי מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, התשמ"ג, עמ' 74-75.

9 יצחק פרץ, משפט הזיקה בלשון העברית לכל תקופותיה, עמ' 110.

10 W. Wright, *Arabic Grammar*, כרך א' עמ' 260; וכן H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, עמ' 426.

11 C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, II, pp. 563-564

12 יהושע בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, מהדורה שנייה (מילואים לעמ' 237), עמ' 339. דומה אני שמיעוט המקרים המזדמנים באותם המקורות אין בו כדי להטיל ספק בעצם מציאות התופעה. בספרו *A Grammar of Christian Arabic*, עמ' 557, ציין שלא נמצאה עדות לכך באותו הניב.

זו לכאורה קשה ליישבה עם הוראת דרישה ולימוד, כפי שמשל זה מחייב, נתרוחה הדעה בדבר הקשר בין הפעל במשל האמור ובין רטש הארמי במובנו התפשט.¹³ אכן אתה מוצא בתרגומי המקרא רטש כנגד נטש שבמקור במוכח התפשט (שופ' טו: ט; שמ"א ד: ב; ל: טז; שמ"ב ה: יח, כב), וההנחה היא אפוא שהמושג דרישה ולמידה הוא תולדה של המושג התפשטות שבפעל האמור.¹⁴ ואולם המדמה את הפעל אל שאר הפעלים העבריים המציניים למידה יווכח שאינם משקפים, ולו ברמז, את מושג ההתפשטות ואף לא את מושג העזיבה, שגם הוא נתון ב'נטש' העברי ובר'רטש' הארמי.

2. אשר ל'רטש' הארמי הרי הוא בא (נוסף על עניין ההתפשטות הנ"ל) בתרגומים בעניין העזיבה כנגד הפעלים: מאס (ויק' כו: מד; ירמ' יד: יט); נטש (שמ"ב כג: יא; שופ' ו: יג; ירמ' כג: לג); נשה (ירמ' כג: לט); עזב (ויק' כו: מג). וכן בעניין שניתן להכלילו במלת הכאה כנגד: גדע (ישע' יד: יב); לבט (הושע ד: יד); נפץ (תה' קלז: ט). צריך להדגיש ולומר, שאינו בא אפילו פעם אחת כנגד 'רטש' שבמקרא אלא הפעלים הארמיים: בזע (ישע' יג: יח); טרף (מל"ב ח: יב; ישע' יג: טז; הושע יד: א; נחום ג: י);¹⁵ קטל (הושע י: יד).

שלא בתרגום לכתוב נרשמה מציאותו במילונים על פי תרגום שני לאסתר ו: יא (מהדורת שפרבר, עמ' 196): 'על לבי גנזי דמלכא כד כפיא קומתיה ולא פשיטא כד אביל וחאפי רישיה כד אודנוי מרטשן...' נראה לי שבכך תורגם ביטוי עברי הנמצא כבר"ר פרשה צט (תיאודור 1277): 'יצא ראובן ואזניו מקוטפות', כלומר נזוף. אין מסתבר להניח שהכוונה לתלישה ממש, וראיה לכך מה שמובא בסמוך ממקור שומרוני. וכן נזכיר רטושין בירושלמי, ועל כך בהמשך.

אשר לארמית השומרונים לא נודע זכרו ברובד הקדום, ז"א בתרגום השומרונים לתורה על-פי כ"י J והקשורים בו, אלא הוא מזדמן ביצירת מרקה (בן המאה הרביעית למניין המקובל), בפיוט: 'לילי דלית מתרבי לגוה / דמוכה במרטוש חילול' = לילה שלא יתגדל [=יהולל, ז"א ה'] בו / הישן בו במצוקה חזקה; 'נפשה קעמה בבלוד / וחייה במרטוש חילול' = הנפש עומדת בבהלה / והחיים במצוקה חזקה.¹⁶ בתיבת מרקה (ספר ג ש 151 ב¹⁷): 'יקום במרטוש בחייו ובמותה' = [הרשע] יעמוד במצוקה בחייו ובמותו; שם, ש 31 (ספר א): 'מרטשן אדניך ומנטין שנתך' = [הצפרדעים] יציקו לאזניך ויגדרו את שנתך.

לפעל 'רטש' שבמקרא לא נמצא אח בלשונות שמיות (עיין הערה 23) זולת מה שבא

13 עיין מ"צ סגל, ספר בן-סירא השלם, תשי"ג, עמ' נג.

14 צריך לציין כי Rudolf Smend הציע את הפירוש הזה שלא על דרך ודאי בספרו *Die Weisheit des Jesus Sirach* (1906) עמ' 77: 'darf man, nach dem Aram. vielleicht die Bedeutung 'umherschweifen' und weiter 'sich in einer Sache umtun' vermuten. בינתיים שמא שלו נעשה ודאי לאחרים.

15 כבר רד"ק בספר השרשים, ערך רטש, דימה טרף זה ללשון המשנה 'טרפה בכותל' (חולין ג, כ"י קאופמן: לכותל), כלומר חבט בעוף.

16 עיין עואנ"ש, כרך ג, ספר ב, עמ' 137, 142.

17 מראי המקומות לספר הזה הם על פי דפי כתב היד שהוא יסוד למהדורותי (בדפוס).

במקורות היהודיים של ארץ-ישראל ומה שמזדמן בארמית של השומרונים, ומכאן מסתבר שבארמית גופא שאול הוא מן העברית ואינו מורש לה מימים קדמונים. על כן אפשר שתשתמר בו משמעות, או גון-משמעות, שהיתה בעברית ולא באה לידי גילוי במקרא ובנמשך מן המקרא.

הערה: ברוקלמן במילונו לסורית, מהדורה שנייה, עמ' 727, מביא רטשא על פי עדותו של בר בהלול, שהגדרתו לערבית (מהדורת דיואל 1897) היא תלטיה, תלויח, כלומר לשונות לכלוך. לא מצאתי רטש במילון אחר לסורית, ויש חילופי נוסחאות בכתבי היד של בר בהלול. אפילו נניח שנמסרה בו מלה ממשית בלשון, הרי שמצד הגדרתה אין לה כל זיקה לפעל 'רטש' הארמי המדובר, וקרובה היא למלת רפש. לפיכך אין לנו עניין בה בכיורו הזה.

3. לפעל רטש הארמי יש אח בלשון התנאים, שעניינו עזיבה, כגון: 'שדה רטושין עד היובל השני ולא נגאלה נקראת רטושי רטושין' (ערכים ז, ד). ואשר לענין ההכאה נראה לי שאנו למדים אותו מן התוספתא, מנחות ז, יג, וזה לשונה: 'כל המנחות אין לשין אותן ברותחין מפני שהן! חולטין ולא בצונן מפני שהם רטושין'. כיוון שתוצאת פעולת הצוננים היא התקשות הבצק ו'רטש' נתפס כרגיל להורות על עזיבה, נולד התיקון טורושין¹⁸ והוא לכאורה דבר קל, אף נסמך על הכבלי חולין עז ע"ב דמטרי. אפשר שגם לשון נופל על לשון מסייע לתיקון, שהרי טרש גם פירושו 'היה חרש', ובצק קשה מכונה 'בצק חרש' (משנת פסחים ג, ב), וכפי פירושו של הרמב"ם נקרא כך משום כשמכים עליו אינו משמיע הד.

ברם, על ידי התיקון אנו מנתקים את המלה ממקבילתה בעניין ומקרובה לה ביותר בצורה והיא שנויה בהלכה דומה לה לחלוטין (משנת פסחים ג, ד): 'שלוש נשים עוסקות בבצק אחת לשה ואחת עורכו ואחת אופה... זה הכלל תפח תלוש בצונין'. בין שנסב את תפח על הבצק ובין שנסב אותו על האשה, תלוש ודאי מציין את פעולת האשה, היינו הכאה על הבצק (הרמב"ם בפירושו יד לך ר"ל ישופשף), שכן על ידי שמכים הבצק מתקשה. אגב אורח ייזכר שתרגם אונקלוס 'מקשה' בכל מקום בלשון 'נגד'. נמצא כי רוטושין הוא רוטושין, שעניין ההכאה גלוי בו כשם שהוא גלוי באחיו הערבי לטס. ואילולא דמסתפינא הייתי אומר מה שמובע בתרגום לישע' יד: יב — 'אתרטישתא לארעא' — מובע בערבית 'לטס בה אלארץ'¹⁹, כלומר הכהו ארצה (כלשון שמ"ב ב: כב; שם יח: יא; באלה נקט התרגום 'רמא'!).

לאור כל האמור עד כאן מתקשה אני לקבל את תיקון 'רטישין' לידי 'רטישין' בירושלמי פסחים ג, ד (ל ע"ב): 'ובשעורין שלשת קבין דאינון רטישין'.²⁰ הקבלת *πυρὸς στερεός* (חיטה קשה), הבא בפירוסיס יוניים, אל 'שעורין רטישין' יש בה עניין רב ובוודאי נכונה היא מצד התוכן, אבל לא מצד ההרכב המילולי של שני

18 ש' ליברמן טומך ידו עליו. ראה: תוספתא כפשוטה, חלק ד (מועד), עמ' 518-519.

19 ראה Manfred Ullmann, *Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache* II, p. 694 (האות למד).

20 ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, תרצ"ה, עמ' 423-424; וקודם לכך תרביץ ג עמ' 338.

הביטויים $\sigma\tau\epsilon\rho\epsilon\delta\varsigma$ פירושו 'קשה' סתם ולא מעין 'סלעי', ואילו טריש גזור מן טרשא בארמית שהוא $\pi\acute{\epsilon}\tau\rho\alpha$, והמובא שם מכלאיים א, ט (כז ע"ב) הם שלושה לשונות המורים כפי הנראה על שלושה סוגי סלעים. על כל פנים את $\sigma\tau\epsilon\rho\epsilon\delta\ \pi\acute{\epsilon}\tau\rho\alpha$ מן הנמנע להביע בארמית על ידי טרשא טרישא, כשם שאין משמעות לצירוף $\pi\epsilon\tau\rho\alpha\iota\alpha$ $\pi\acute{\epsilon}\tau\rho\alpha$. מוטב אפוא להעמיד את נוסח רטישין על חזקתו. וכבר למדנו כי ניתן לגזור את משמעות 'קשה' מלשון הכאה, הקשה. שמא כדאי להזכיר בקשר לזה שהשעורה כשהיא נטולת קליפה קרויה חוש לא (למשל בבלי סנה' כז ע"א), ובדין פירשו עמנואל לעף מלשון חשל = הקיש²¹ ועיין שם.

4. ניתן אפוא לסכם ולומר: רטש נמצא בעברית בהוראות אלה: (א) הכאה סתם (בספרות התנאים) והכאה כדי להמית (במקרא); (ב) עזיבה (בספרות התנאים); (ג) התפשטות (בספרות התנאים).²² הוא נמצא בכל ההוראות האלה גם בארמית של א"י בלבד, וקרוב להניח שזו שאילה מן העברית. אם עדיין לא רחוק כל כך לכרוך יחד את המשמעויות 'התפשטות' ו'עזיבה' בשורש אחד — כפי שנהוג ותמצא בשרשים שלח, נטש כגון: 'שלחותיה נטשו' (ישעי' טז: ח), מכאן, 'משלח ונעזב' (ישעי' כז: י); מכאן 'הסירו נטישותיה' (ירמ' ה: י); כנגד 'עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי' (ירמ' יב: ז) — רחוק לחלוטין לכרוך אלה עם המשמעות 'הכאה' בשורש אחד. הואיל והשורש 'רטש' אינו מורש מאם השמית לעברית, על כורחנו נאמר שיש כאן השתלשלות עברית פנימית. קרוב בעיניי כי: (א) רטש בהוראת 'התפשטות' ו'עזיבה' הוא גלגולו של נטש; (ב) רטש בהוראת 'הכאה' הוא גלגולו של לטש. חילופי נר, ל/ר בשרשים בקרב לשונות שמיות שונות²³ ובלשון מסוימת בינה לבין עצמה מזדמנים לעתים (הם "ספוראדיים"), ולא ניתן לכללם בכלל פונטי גדור; שכן התהליך אינו חל ב"שורש" אלא במלים ממשיות בלשון, ומהן הוא מתפשט ל"שורש", וצירופי הגאים בגזירות השונות הם כה שונים, עד שלא ניתן להכריע איזה גורם פעל. זו בעיה שהמילונאי מתחבט בה, ולבחינה המשמעותית יש משקל כבד. על כל פנים נזכיר: נשה (תבע) / ארמית רשי; זרח / ארמית דנח; שרשרת/שלשלת.

ומכאן אל הטרטש שבמשל הנידון. הכלל הקדמון בחינוך — חושך שבטו שונא בנו

21 והוא כנגד המילונים המפרשים קילף. עיין *Flora der Juden* כרך א', עמ' 717.

22 בספרי דברים פסקה צב (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 153) מצינו 'החזור ומצתת יכול יהא רטוש תלמוד לומר ודרשת וחקרת' וכו', ר"ל שהשמועה נפוצה, ואולם המהדיר מעיר שזה אינו מעיקר הספרי. ספרי זוטא (מהדורת שאול הורוביץ, עמ' 273): 'ויגזו שלוים מן הים, מלמד שהיה עולה מן הים כמין גוי צמר ונרטשת על גבי המתנה'. כיון שהביטוי מקביל אל 'ויטש על המתנה' (במד' יא: לא), הרי לכאורה הכוונה 'התפשט' (כך הבין מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתיחד בלשון התנאים, תשמ"א, עמ' 345). ברם גם כאן צריך לציין שלא נמסר בדרך מהימנת (לא נכלל בכתב היד שהוא ביסוד המילון ההיסטורי), ועל כן הייחוס ללשון התנאים במוכן 'התפשט' עדיין טעון בירור נוסף. ועוד ראוי לשקול שמא הדרוש של 'ויגזו שלוים' משקף הנחה שהפעל מוכנו 'גזז', כפי שמצאנו בפירושו של אברהם בן עזרא לפסוק; ולפניו ר' יהודה בן קוריש ב'ירסאלה' (מהדורת דן בקר, תשמ"ד, עמ' 245) פירש קטע (ואין להוציאו מפשוטו), ויהא מוכנו של נרטש כמו גדע בישיע' יד: יב שנזכר לעיל.

23 השווה ברוקלמן (לעיל, הערה 11), כרך א, עמ' 222 ואילך. נראה לי כי בדרך זו עצמה נולד בתחום העברית רטס (<לטס) = היכה, והוא פעל מבודד שאין עמו גזירות.

(משלי יג: כד), שבט ותוכחת יתן חכמה (משלי כט: טו), יסר בנך הכבד עולו (בן-סירא ל, יג) וכן: אל תהחשך ברך מן חטר (משלי אחיקר ש' 81, קאולי עמ' 215) — כלל שנתערער כוחו אך בדורות האחרונים, משתקף בעברית (ולאו דווקא בה) בפעלים המציינים לימוד, ודיי להזכירם בלא רמזים למקור: יסר — מוסר, למד — מלמד הבקר, מומחה — 'אתמחי' בארמית, ועל-פיו 'התמחה' בלשוננו. ועל אלה אוסיף 'פקיעין בלקט' שבתוספתא פאה ג א, שרק מצד העניין הוא שווה עם בקיאין.²⁴ ואשר מחוץ לעברית אציין דרב בערבית, שפירושו אָמַן, ושאר גזירותיו. כבר כרכו פליישר עם 'דרבן' העברי, בהערותיו למילונו של יעקב לוי כרך א עמ' 444, ודחה בדין את השוואת דרבן אל ד'רב.²⁵ ואף מן העניין להעמיד על הקשר מצד מעתק המשמעויות עצמו בין 'מומחה' ובין 'בעהאוונט' (behauen) בידיש,²⁶ וכן בינו ובין *beschlagen* בהוראתו 'מורגל, בקי'.²⁶

לפיכך מקומו של 'התרטש' זה במילון בערך 'רטש, בלשון 'הכאה' דווקא.

ג. דמאי/דמיי

1. הגדרתו של השם דמאי — תבואה שספק הופרשו מעשרות ספק לא הופרשו — ודאה גמור, ואילו גזירתו בפרשנות למקורות התלמודיים במילונים ובקונקורדנציות עד היום היא 'דמיי משלם', כלשון הברייתא על פי כתובת רחוב שבעמק בית-שאן (ש' 19). דבר תמוה זה הוברר לי בשעת עריכת סדרה א של 'חומרים למילון ההיסטורי, תקופות ג-ד'. הואיל ואוצר המלים שבמקורות בתקופה האמורה נערך עקרונית על פי שרשים, כמקובל בקונקורדנציות, היה צורך לקבוע ערך 'דמאי' בתחום שורשו, והוא לכאורה דבר המובן

24 'בקי' ו'מומחה' הם בחינת שמות נרדפים, על כל פנים קרובים זה לזה בעניין, אלא שהמוכן של 'בקי' מוצאו שונה. בקא בסוריית פירושו 'בחן', ובערבית 'דאה'. וכך בתרגום לאיוב שבמגילות ים-המלח יש תבקה (איוב ה:א) כנגד 'תפנה', יבוןן (איוב לו:כה) כנגד 'יביטו' (עיין לשוננו מב [תשל"ח], עמ' 286).

25 המדרש מבטא את הקשר בין 'דרבן' וכיו"ב ובין 'למידה' בדרכו שלו: 'דבר אחר כדרכונות שלושה שמות יש לו מרדע דרבן ומלמד מרדע שהוא מורה דעה כפרה דרבן שהוא משרה בינה כפרה ומלמד שהוא מלמד את הפרה' וכו' (ירושלמי סנה' י, א כח ע"א). כשים לב למלים מן התחום המשמעותי שנידונו כאן, אין נראה לי לשלול לחלוטין את זיקת המוצא של הפעל הסורי דרש = למד לפעל דרש=דרס (ר' נלדיק 3, 38n, 1910, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*). לקשר המשמעויות יש בכאן זה משקל רב יותר מן הפגיעה בחילוף ה"חוקי" ס/ש בקרב הלשונות השמיות (כמו-שור בערבית / שור בערבית) ובתוך לשון מסוימת (כמו שריון / סריון) המזדמנת לעתים מטעמים שלא נתבררו כל צורכם (ועיין על כך, 1892, *J. Barth Etymologische Studien*, 1902, p. 58, *Wurzeluntersuchungen*, idem, p. 46). אפילו אך חלק מן החילופים האמורים שם אינו נכון, עדיין חלק ניכר עומד.

26 כשהשמעתי דבר זה לפני ד"ר הופקינס, מן האוניברסיטה העברית, הראני שכבר העיר דניאל לייבל (פילאלאגישע שריפטען, כרך ג, וילנה תרפ"ט, עמ' 212) על בעהאוונט והזכיר את הצורה ביהוין — הוסיף שם מ' ווינרייך ביהוין — שכתובה משקף יותר את behauen. אין המלה רשומה במילונים לגרמנית אף לא במילונו של גרים, ומן הסתם לא נודע קיומה; ואילו *beschlagen* העדות הממשית מן היידיש, היה אך אפשר ללמוד עליה מתוך נרדפה *beschlagen*.

מאליו. וראה זה פלא, לא רק בקונקורדנציה לבבלי נסדר השם כאילו הוא ערך העמוד לעצמו, סימן שלא נודע שורשו, אלא אף בקונקורדנציה לירושלמי כך, עם שרמז ברור לשורש השם כלול בו.

ליברמן (תוספתא כפשוטה, חלק א עמ' 192), שנסיונות פרשנים קודמים היו גלויים לפניו, מחליט (שם): 'פירוש המלה לא נתברר בוודאות' (כיוון כמובן לא להגדרה אלא לגזירה!), ובדין לא ראה צורך להזכיר את הדעה שהמלה מורכבת מן 'דא מאי' (הרמב"ם בפירושו משניות ברכות ז, א).²⁷ בעצם הדעה הזאת אין להאריך, שדיי לומר כי אין מאי לא בעברית ולא בארמית של א"י. ואף על פי כן היא עשתה רושם, עד שאפילו חכם כחנוך ילון (פרקי לשון, עמ' 346) עצם הרעיון מקובל עליו, שכן פירש גזירת דמאי כגזירת שמא ואחיו בסורית של א"י דמא/ דימא ובארמית השומרונים דמה, הנהגה dimme, וסבר 'שנתקיימה צורת קריאה זו בירושלמי (סוטה ט, יב נכד ע"ב)), היינו דמאי דמי תקין דמי (כ"י לייזן: דמי [!]) לא תקין'. מדבריו לא נתברר לי אם כיוון לומר שראוי לנקד את המם בדגש, כפי שאתה מוצא במילונו של דלמן דְּמִי (לכך כיוון קוהוט בנקדו דְּמִאי!), כנגד המקובל והמסור בניקוד כתבי יד משובחים וקדומים. סתם ולא פירש. אף טורסיני (לשונונו ח [תרצ"ו], עמ' 276), שלא דקדק במובא מן הירושלמי ועשאו לשון עברי, מדמה 'דמאי' אל 'שמא' בהרכב ומציין בתמיהה כל שהיא על שום מה 'לא נתפתחה המלה "שמא" לשמש מונח קבוע בענייני מעשרות כחברתה הארמית'. רואה אני שהזיהוי דמאי-שמא נתקבל על דעת חוקרי התלמוד; כך אני למד מהערתו של י' זוסמן על דרך פשיטא (כתובת הלכתית בעמק בית-שאן, תרביץ מג [תשל"ד], עמ' 130 הערה 290).

2. ותמה אני על שום מה נדחתה דווקא הדעה הכלולה בערוך במניין פירושו והיא: 'פירוש' (אחר) מלשון דימית אם לא יצא ממנו מעשר אם יצא, שנקטו יעקב לוי ויאסטורוב במילונייהם. לפי זה לכך הירושלמי הנ"ל מתכוון באמרו דמי וכו', וקרוב לומר שבעל הערוך כרך פירוש זה עם הירושלמי. ואמנם נקט פירוש זה גם ביאליק במהדורת משנת זרעים שלו (1932): 'דמי משורש דמה עניינו הרהור וספק כמדומה מתוקן כמדומה לא'. גזירה זו, שהיא לבדה נכונה, יכולה להסתייע במה שמצינו בלשון הערבית, והוא שהלשון המשמש לציין דמיון הוא עצמו משמש להביע ספק. וכך: 'שבה' פירושו דימה; 'תשאבהו' = היו דומים זל"ז; 'תשאבה' = היה מסופק; 'שבה' = דמיון וגם ספק; וכך בעיקר 'שבהה', והביטויים האלה ושני מובניהם רגילים ושכיחים. ואמנם כבר עמד על הקשר הזה אליעזר בן-יהודה במילונו (כרך ב, עמ' 938), אלא שהרתיעה מזרויות הנקרות במילון זה גורמת שתוסח הדעת מלשקול פירושו גם כשהם יפים וברורים, וחבל.

אם הדבר כן, הרי צפוי שבלשון ימי הביניים הנתונה להשפעת הערבית, במיוחד בסגנון המדעי המשתעבד לה, יימצא אח לדמאי, לאו דווקא במשקל, אבל אח לשורש. ואמנם לרגל עיבוד המקורות הקראיים שעד המאה הי"א במפעל המילון ההיסטורי נודמן לי לקרוא: 'דע כי החלוף בעריות נתרבה ונתרחב ורחב לחזק הדמיון והפוגה...'

וכפי שהעיר שם שריינר, עמ' 71 הערה 1, זה מתרגם אל שבהה ואל שך, ²⁸ ונקטו שני הנרדפים לציין גודל הספק.

מקומו של הערך דמאי הוא אפוא בתחום השורש דמי ומשקלו כשל פנאי, לואי וכן עשאי בנוסח השומרני של התורה בשמ' לו יח. זהו שם עברי מעיקרו, שנתפתח בו המובן 'ספק' בדרך המקבילה לשם הערבי שבהה וכיו"ב. לא רחוק אפוא להניח שמתחילת ברייתו היה דמאי כללי והביע את רעיון הספק, כאחיו הערבי, רק במרוצת הימים נתייחד לדבר של קדושה ועל ידי כך בטל, מן הסתם בהדרגה, שימושו לחולין. תופעה דומה מצאנו ובידרנו בספר הזכרון לחנוך ילון (תשל"ד), עמ' 54. והטעם, שלא מצאנו אותו אלא בהגדרה הידועה לגבי תרומה, תלוי בטיב המקורות שהגיעו לידינו מאותם הימים.

3. לא נתברר לי עדיין דמאי הנקרה שלא לעניין תרומה אצל מנדלי וביאליק (על פי המילונים של כנעני ואבן-שושן) מה אחיזתו במקורות קודמים להם. על כל פנים אציין, שבחומר של המילון ההיסטורי למן 1750 ואילך, שכבר ערוך למילון וכולל כ 1,600,000 מובאות — אין דמאי מצוי; ובחומר שלא נערך עדיין בצורה זאת (כ 2,500,000 מובאות) נמצא דמאי אצל מנדלי כך: 'יש יהדות ויהדות... זו שמסיני... והיא דת משה... וזו שמהגולה... והיא דת יהודית הראשונה כולה קודש... והשנייה דמאי, הקודש נתערב בה בחולין...' (לוח אחאסף, שנה ג, תרנ"ה / 1895). מן המלה אפוא גוון של זלול משתמע וכן הַד הגזירה המוטעית המוציאה דמאי מלשון 'דימע', ²⁹ כלומר עירב תרומה בחולין. גם בדברי ביאליק (אגרות, [אתרנ"ט], עמ' קיט) יש לשם לרואי של זלול: 'אבל "אחד העם" הוא פקח את עינינו לראות את כל הדמאי, הבדאות והחיקוי לבטלה שבמקצוע זה'. כאן מובנו בדיון ודמיון, ולא כפי שפירש במשנת דמאי כנזכר לעיל.

28 המובאה לקוחה מן המבוא לספר הישר לישועה בן יהודה הקראי, בן המאה ה"א; והיא נמצאת בדיון ותשבון השמונה-עשר של בית-המדרש לחכמת ישראל, בחיבורו של מרטין שריינר — מחקרים על ישועה בן יהודה (גרמנית), ברלין 1900, נספח, עמ' 1. כל היצירות של הקראים הכתובות עברית עד מחצית המאה ה"א נקלטו במחשב במפעל המילון ההיסטורי ומספר תיבותיהן מסתכם בכמו 550,000 ומהן 260,000 נרשמו להן ערכים מילוניים. אין ספק, כשיושלם הרישום יתגלו מקומות נוספים שיש לשורש דמי המשמעות 'ספק'. על אופיה של לשון הקראים המקדימה את שקרוי סגנון אבן תבון, עיין מה שכתבה אילה ליונשטם ז"ל בלשונו מב (תשל"ח), עמ' 37 ואילך.

29 תמוה בעיניי כיצד עלה על דעתו של א' ברלינר (Magazin für die Wissenschaft des Judentums, p. 145, 1893) לפרש דמאי כי הוא שינוי כתיב של דמעי (המשוער) על דרך רבעי. כלום לא הבין שמצד העניין אלה שני דברים שונים זה מזה לחלוטין? אני מודה לפרופ' מירקין על שסייעני לאמת את המובא ממנדלי.